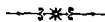

ՓԱԻՍՏՈՍ ԲԻԻԶԱՆԴ

ԿԱՍ

ՍԿԶԲՆԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

(Շարունակութիւն. տես յ'էջ 241)

ԱՍ դիտողութեան արժանի է ընդհակառակն, թէ ինչպէս սակաւ մաս զտաւ Հայաստանի մէջ մազկեզանց կրօնքն, հակառակ բոռն ճգանց և ձեռնտութեան Սասանեան պետութեան: Այս դիպումին մէջ սակայն բազաքական պատճառ մի եւս կայր. արտաբայ կարգի սաստիկ յարումն և հաւատարմութիւնն առ տունն Արշակունեաց¹ նկատել կու տայր Պարսից թագաւորը իբր ոխերիմ թշնամի: Ոչ միայն քրիստոնեայ հայք՝ այլ և հեթանոսք՝ բնաւ չէին ուզեր ընդունել պարսիկ մոզերուն կրօնքը: Պատմութեան² մի համեմատ, որ սակայն կրնայ առարկութեանց նիւթ լինել, իբր թէ պարսիկք բռնութեամբ մուծեր էին զայն՝ իրենց տիրապետութեան ժամանակ՝ Գ. դարու մէջ, և կործաներ էին հին կուրքերը: Բայց նոյն իսկ Գ. դարու մէջ ի սպառ օտար և անծանօթ համարուած է այդ: Երկու ուրացողքն՝ Մերուսան Արծրունին և Վահան Մամիկոնեան, որք շատ տեղերու մէջ կրակատուններ (ատրոշանք) շինեցին, բոլորովին անոք և առանձին միացին, և ոչ իսկ հարազատ ընտանեաց մի-

ջէն իրենց հետեւողներ գտնելով¹, Նոյն իսկ Պապ թագաւորին միջոց, որ քաղաքականօրէն Պարսից կողմը անցաւ և բոլորովին հեթանոս յետաշրջութիւն մի սկսաւ, և շատերը թագաւորին հրամանաւ դարձեալ կուրքեր սկսան շինել և պաշտել², բնաւ կրակապաշտութեան հաստատուելուն զազափար անգամ չի կայ:

Հրէութիւնն, ընդ հակառակն, սաստիկ բռնաւ ազդեցութիւն ունեցեր է հին քրիստոնեայ Հայաստանին վրայ: Յայտնի է Մ. Խորենացիէն, թէ Հայաստանի բարձր ազնուականութիւնն ինչպիսի եռանդեամբ եբրայական կամ գէթ հին կտակարանական ծագումն կ'ընծայեր իրեն: Արշակունիք անգամ, կ'ըստէր թէ, Աբրահամէն և Գեղտուրայէն սերեալք էին. Ազգրատունիք՝ Նարաքոզնոսորի ժամանակակից Միքատ անունով նշանաւոր հրէի մի սերունդը կը համարուէին, Արծրունիք և Գնունիք՝ Սենեքերեմի որդւոց՝ որոնք Հայաստան փախեր էին, Ամասունիք՝ Սամսնի հօրը Մանովէին, և այլն: Աստուածաշնչի աւանգույթեանց այս կապակցութիւնն կը գտնուի նաև ուրիշ արեւելեան ժողովրդոց մէջ, որոնք ինքնուրոյն կեանք մի կը վարէին, անջատուածք հռովմէական կայ-

1. Սոցա մասին շատ զօրաւոր քաղաքութիւններ կը գտնուէին առ Փաւստոսի. Գ. Ի. Գ. ԾԵ. Ե, Ե և Լ. Ե. և այլն:

2. Մովս. Խոր. Բ, 45.

1. Փաւստ. Գ, ԾԵ, էջ 179.

2. Փաւստ. Ե, ԼԱ, էջ 230.

սերութենէն, ինչպէս էին վրացիք և Աբխա-
սիսիացիք, որոնք իրենց թագաւորները Դաւ-
թէն և Սողոմոնէն սերեալ կը համարին¹ :
Այսպիսի դրոյքք միայն խորենացոյ ժամա-
նակին յեն պատկանիր, լիսան զի փաւստոսի
և ո ծանօթ է հին հայկական պատմութեան
վրայ եղած հրեական ազդեցութիւնն : Ըստ
իրեն վկայութեան, ինչպէս նաև ըստ խո-
րենացոյ, Տիգրան բազմաթիւ հրեաներ բե-
րեր է ի Հայաստան՝ հանդերձ իրենց Հիւր-
կանոք քահանայապետով : Հայաստանի շատ
քաղաքներու մէջ բնակչաց մեծ մաս մի,
մասնաւոր թէ յաճախ մեծագոյն մասը, հրեա-
կան ծագումն ունէին² : Բայց արդեօք նորա
ստուգիւ բնիկ երբայեցիք էին : Մովսէս³ կը
պատմէ, թէ Արտաշատու և Վաղարշապատու
հրեայք Տրդատայ ատեն քրիստոնեայ դար-
ձան : Այս բանս սակայն տարակուսական կը
թուի սակաւ մի : Գրեթէ փորձութիւն կ'ու-
նենանք հաւատարմ, թէ մաս մի հայ ժա-
ղովրդեան⁴ ստուգիւ պարծանք կը համարէր
իրեն երբայական ծագումն ունենալը, իբր
ազնուականութեան պատուանուն⁵ : Հրեա-
թեան նպաստաւոր սոյն նկարագրին հետ
սերտ առնչութիւն ունի՝ նախկին հայ քրիս-
տոնէութեան տեսակ մի հին կտակարանա-
կան գրովմը : Երբայեցոց պատմական գրո-
քերու ներշնչած զիցազնական հոգին աւելի
ախորժելի էր պատերազմի կամ զինուորա-
կան ազնուականութեան, քան նոր կապա-
լանին քաղցր վարդապետութիւնն : Ինչ որ
չի կրցաւ գլուխ հանել Նեեկեփոսոս կայսրն
քահանայից հետ միասին, կրցաւ զայն ընել

միայնակ կաթողիկոսն Վրթանէս : Պարսից
դէմ եղած պատերազմը՝ կրօնական պատե-
րազմ հրատարակեց նա, որուն մէջ մեռնող-
ները մարտիրոսաց կարգը կը դասուէին, և
ննջեցելոց տարեկան յիշատակին օրը անմի-
ջապէս գուրբերէն վերջը նոցա անուանքը կը
յիշուէին : Լիսան զի նոքա, կ'ըսէ, պատե-
րազմի խառնուրդին մէջ մեռան, ինչպէս
Մատաթիա և Յուդա Մակաբէ և իրեն եղ-
բայրներն¹ : Այսպէս նաև Ներսէս, պարս-
կական պատերազմի մեծ վտանգին միջոց,
բալոր աշխարհին մէջ աղօթք կը պատուիրէ,
ըստ օրինակի հին կապարանին : Դարձեալ՝
պարսկական պատերազմին ժամանակ Մով-
սիսի հետ կատարեալ նամակութիւն մի կը
գտնենք, որ Ամպելկացոց դէմ կոռելու
ժամանակ՝ լերան զլուխը աղօթեց. Ներսէս
կաթողիկոսն Պապ Թագաւորին հետ Նպատ
լերան զլուխը կ'էնէ պատերազմին միջոց-
կ'աղօթէ նա բազկատարած, և այս աղօթից
գօրութեամբ կը յաղթէ Հայոց բանակն :
« Ստեպ կաց յաղթան և աղաչեա զՏէր,
մինչ զեռ խառնուրդքս են », կ'ըսէ Թագա-
ւորն² :

Ինչպէս յայնի է, եթովպացի քրիստո-
նեայ թագաւորը այնու ևս Դաւթի և Սողո-
մոնի օրինակին հետեցան, որ բազմակնու-
թիւնը պահեցին՝ իբրև իշխանական առան-
ձնաշնորհութիւն : Այս բանիս ազօտ հետքեր
կը ցուցնէ նաև քրիստոնեայ Հայաստանը :
Արշակ Թագաւորն, թէ և իւր փառանձեմ
կնովմէն որդի մի ևս ունեցեր էր, քաղա-
քական պատճառաց համար կ'ամուսնանայ
Ուլմպիա անուամբ յոյն իշխանուհոյ մի հետ :
և վերջը, երբ սա կը թունաւորուի իւր նա-
խանորդէն, Պարսից արքայից արքային դուստ-

1. v. Gutschmid, Kl. Schr. III S. 295.

2. Փաւստ. Գ, ԾԵ. ուր ստուգիւ թուերն կը ցու-
ցնեն հեղինակին շափազանքութիւնը : Ար խառնի և
բազմական դասակարգութեանց վրայ Արտաշատ, ի Վա-
ղարշապատ, յԵրուսաղեմաց, ի Զաքեուսան, ի Զա-
բէշատ, ի Վան և ի Նախաւան :

3. Մ. Խոր Գ, ԽԵ :

4. Թեքեա Ասորիք և Հելլէնք, զորս Տիգրան բե-
րաւ և մտայց բռնութեամբ Հայաստանի մէջ :

5. Մեծն Բարսեղ (Թուղթ 323) յայտնապէս կը ծա-
նոցանէ առ Եպիփան եպիսկոպոսն, թէ կապաղովկոյ
մեղերն (տ՝ տ՝ Μαγιστρίων δόνατος) Աբրահամէ չեն
սերբեր. τας δὲ ἐκ τοῦ Ἀβραάμ γεγεννημένους οὐδείς
ἤμην μέγιστος τοῦ παρόντος τὸν μάγιστον ἐμψιβολόγησεν.
Յայտ և թէ Եպիփան ուրիշ տեղ դասած աղբը է լինի
պարսիկ մեղերուն Աբրահամէ սերնդուն աւանդութիւնը :

1. Փաւստ. Գ, ԺԱ, էջ 28. « Ձեռ սոցա, ասէ, ի
նմանութիւն Մատաթիայ և Յուդայ Մակաբէի անհաւ-
նի հակառ պատերազմի, և նմանութիւն եղբարց նորա » :
Անուշադիր օրինակող մի փոփոխեր է. անունները,
մինչդեռ Մակաբէ մականունն բնականաբար Յուդայի կը
պատկանէ : Այս բանս յառաջ բերեր է սխալ գրու-
թիւն մի, և դրուեր է նոյս փոխանակ նորի : Չենք
կրնար կարծել որ կամ Վրթանէս և կամ Փաւստոս
այսպիսի խառնակ դադափարներն ունեցած լինին Աս-
տուացոց արքայաւանական անունութեանց մասին :

2. Փաւստ. Ե, Դ, էջ 195.

բը իրեն կնութեան կ'աղէ առնուլ¹։ Գրչաւոր ներքինին և կանանոցի վարիչն (մարդպետ կոչուած), սովորաբար հայր տնտեսը կը կրէր, և որչափ որ կը տէր թագաւորութիւնը՝ ամենէն աւելի նշանաւոր իշխաններէն մին էր և ընդարձակ կալուածներ ունէր (մարդպետութիւն) Տարօնի և Վասպուրականի մէջ²։ Մարդպետութիւնն քրիստոնէութեան ժամանակ ևս զոյգութիւն ունէր, բայց չնչ կարող ի հարկէ եզրակացնել աստի թէ կանանոցն ևս զոյգութիւն ունէր միանգամայն։ Դ զարու մէջ մարդպետն այլ ևս ներքինի չէր, այլ արքունի տան հաղարարպետ և միանգամայն թագաւորին հաւատարիմ՝ կուսակցութեան գլուխ, աստիկ տտելի հաւատարարպետ թէ աշխատականներուն և թէ պատմիչին, որ բարձրագոյն իշխանութեան ձկնող և կղերականութեան նպաստող Մամիկոնեան ցեղին կատարի կուսակից մ'էր։

Հրէական օտոբութիւնք և հեթանոսական յիշատակութիւնք կը բացատրեն մեզի հին հայկական նուիրապետութեան բազմաթիւ մասնաւորութիւնները, և ամէն բանէ յառաջ՝ բարձրագոյն հայրապետին եզական զիբը։ Թուի թէ ի սկզբան իրեն պաշտօնական պատուանունն էր կարդդիկոս (καρδουκός)։ Վասն զի երկու զրացի աշխարհներուն մէջ ևս, ի վիրս և յԱզուանս, զբխաւոր հայրապետն այս անունը կը կրէր, և այս երկու երկիրներուն և Հայաստանի մէջ բաւական սերտ կրօնական առնչութիւն մի

կայր հին ժամանակները¹։ Արեւելեան քրիստոնէայք՝ եկեղեցական բարձրագոյն իշխանութեան վրայ՝ աւելցուցին նաև քաղաքական բարձր վարչութեան պաշտօնը²։ հաւանաբար ցուցնելու համար, թէ այն պաշտօնը ունեցողն՝ ըստ նշանակութեան բառին՝ կը համարուէր իբր առաջնորդ ընդհանուր ազգին³։

Բայց փաստաւ համեմատաբար շատ սակաւ անգամ կը գործածէ այս պաշտօնական անունը Հայոց հոգեւոր բարձրագոյն գլխայն համար։ Իրեն գրքին մէջ յաճախ գործածուած սովորական բացատրութիւնք են, քահանայապետ, եպիսկոպոսապետ և հայրապետ։ Սրա քարգմանութիւնք են հետեւեալ յունարէն բառերուն. ἀρχιερεύς, ἀρχιεπίσκοπος և πατριάρχης. Բնականաբար πατριάρχης բառը պէտք չէ այն իմաստով առնուլ կամ հասկընել, ինչ որ կը հասկնաւոր ապագայ զարուց եկեղեցական կանոնադրութեան մէջ, պարզաբար այն պատճառաւ՝ որ փաստաբար միջոց պատրիարքութեան գաղափարն զեռ զարգանալու վիճակի մէջ էր։ Բայց նաև իբր պիտակ բացատրութիւն⁴, կարելի է թէ

1. Ինչպէս և թէ Հայոց կաթողիկոսն կը համարուէր իբր « առաջին հաւատարից մէջ — primus inter pares » բայց այս բանն իբր թմբիկ մեծութեան և կարգաւորութեան նաև համեմատական էր։

2. 'Ο ἐπὶ τῶν καθόλου λόγους. Euseb. h. e. VII, 105. — 'Ο τὰς καθόλου διοικήσεως τῆς πατ' ἀδελφὸς καλομένης μαγιστράτης τὸς τε καὶ καθολικότητος διεσθύν. VIII, 11, 2.

3. Հայաստանի և զանապէհ երկիրներուն մէջ աւելի նազելն է այդ յորդորումը քան Պարսկաստանի մէջ, ուր կարելի է մտայն ցուցնել, զայն ի դարուն սկիզբը։ Հայք նոյն յորդորումը իսկ առջին նաև ինտարիք արքայիսկոպոսին։ Եւսեբիոս կը կոչուի « [Ինտարիքայն] Ինտարիքիս (Ինտարիքիս) յերկրին Գամարք » (Փաւստ. Դ, Գ, էջ 75)։ Ինտարիքն կը պատմուի Բարսեղ լարագոյն ախն համար, թէ բարձրագոյն Կեսարիոյ կաթողիկոսական աթոռին վրայ. և ինչ Բարսեղ յաջո [Ինտարիք] անուի կնոսն (Փաւստ. Դ, Թ, էջ 102)։ Այս Բարսեղոսն նաև պատկէ կը կոչէ զՂենդիկոս, զոր առ ժողաբար արքայիսկոպոս կ'անուանէ (A. CXIII S. 446). Գլխաւորութիւն սուրբ Դեմիտրի, ուր յայնն ալ (G. S. 138 կը զիւն տն ճպնտատոն քալ. καθολικὸν Δεσπότην. Դ զարուն մէջ զիս հաստատուն չէր այդ յորդորումը, և իբրեւի կնտարիք մէջ զպատրիարք անուան գործածութիւնն անգամ, սպառնացանք է։ Այսպիսի սպառնական կ'երեւի ինձ, թէ կնտարիք մետաբաւոյնց [Ինտարիք] կամ [Ինտարիքայն] Ինտարիք կոչուած լինին։ Կարելի է թէ Հայերը սուսման են իրենց այդ անունը։

4. Հմմտ. Սիգրաւս. Պաժ. Եկեղ. Ե, Զ. Դից ձե Սոյունից Եւսիքիս « Ἐλλὰ δὲ καὶ Καίσαρ τὰς, և 60,

1. Փաւստ. Դ, Ի, էջ 132-133.

2. Փաւստ. Դ, Թ, Գ. Մովս. Խոր. Բ, Ե. Թովմա Արծրանի Գ, Բ, էջ 128, 4 հանուանէ ուն « Սուսկ եպիսկոպոս աստանին Կախուանու և Մարդպետականին »։ Այս տարին Կախուանու մէջ էր մարդպետի քանակութիւնն։ լազար (էջ 162) կը կարծէ թէ Ազաթանգեղոսն մէջ (A. էջ 461) եղած ցուցակն Գրիգորոսէ յառաջ եղած ժամանակաց ցուցակն է, ուրովեան կ'ըստի. « Երբորդ իշխանն Մարդպետութեան իշխանութեանն »։ Ասկոյն կը յաւելու նա իմաստաբանութեամբ. « Այս բանն պիտի չկարենայ հաստատել աստ. դոմէթան, ով որ զիսեր է՝ թէ օրչափ յամուանութեամբ կը յարաւանեն ինն անմահ սոփորութիւնք »։ Անտարիքայն պատկէ պատասնեցաւ նաև քրիստոնէայ Հայաստանի մէջ։ Կանանոցի զիսաւորն պոկնց միջաւորութեան մէջ իբր բարձրագոյնութեան կարգը և պաշտօնը, նոյն իսկ կանանոցի և նորս ներքին պատկանեցաւ ինտարիքայն արեւելեան սոփորութեան վերցուելն վերին պէ։

պատրիարքութեան յորջորդումն Ներսիսի մահւնընէն յետոյ հնարուեալ է, երբ եղեարիայէն հպատակութեան կապն խզուեցաւ, որ կայր մինչև նոյն ժամանակ¹ իսկ թէ փառապետ իւր երրորդ պարութեան մէջ յաճախ կը գործածէ այս յորջորդումը, կը նշանակէ թէ իւրեն միջոց գործածական եղած անունը աւելի հնազոյն շրջանի մէջ փոխադրեր է. վասն զի յառաջ կը գործածուէին միայն եպիսկոպոսաւ, պետ և քահանայապետ. թէ առաջինն է — ἀρχιεπίσκοπος, կը հետևի — առանց ուշ դնել լո՛ւս նշանակութեան — կրկին աւելաբանական արքեպիսկոպոսապետէն²։ Ամենաբացայայտ է քահանայապետ բառի յաճախ գործածումը թիւնն կաթողիկոսին համար։

Յոյներն այլ կը գործածեն ἀρχιερέος բառը բարձրագոյն դատու քահանայից համար, այլ միայն զրական կամ հոգեւորական ոճոյն մէջ, յորում բոս կարի կը զգուշանան գիտական և պաշտօնական անուններէ։ Փառապետ չունի այս սովորութիւնը և քահանայապետ (ἀρχιερέος) բարձր սովորական յորջորդումն է Հրէից գլխաւոր կամ մեծ քահանային թէ Ս. Գրոց և թէ ուրիշ հեղինակաց գրութեանց մէջ։ Այս ամենասովորական յորջորդումն շատ դժուարին է պատահական բան մի համարել, հին հայկական եկեղեցւոյ ունեցած հրէական ձևաւորը նկատելով³։ Ստուգիւ կաթողիկոսութիւնն շատ սակաւ նմանութիւն ունի քրիստոնեայ եպիսկոպոսութեան հետ, այլ ընդհակառակն շատ կը յիշեցնէ հրէական և հեթանոսական օրինակները։

Սոցա մէջ առաջին տեղը կը բռնէ կա-

թողիկոսութեան ժառանգական յաջորդութիւնը։ Սոյն իշխանութիւնն բացառիկ կերպով կապուած էր Գրիգոր Շուաւուրչի տոհմին հետ. և որովհետեւ պէտք չէր երբեք դադարիլ այն, հետևաբար կաթողիկոսները կ'ամուսնանային զրեթէ առանց բացառութեան։ Այս բանիս հետևանքն այն եղաւ, որ շատ երիտասարդ անձինք կաթողիկոսական աթոռին վրայ բարձրացան, որ բացարձակ կերպով հակառակ է յետագայ ժամանակաց սովորութեան։ Մանուկն Գրիգորիտ, Վրթա, Նիսի որդին, հնգետասնամեայ հասակի մէջ կաթողիկոս կ'ընտրուի Վրաց և Աղուանից, որովհետեւ «բարեհասակ էր և զգիտութիւն Աստուծոյ» յանձին կրէր¹։ Այդ բանին մէջ արտաքին կերպարանքն ևս մեծ նշանակութիւն ունեցեր է։ Նշոյպէս իւր Յուսիկ եղբայրն, որ տասուերկու տարեկան ամուսնացեր էր, պէտք է որ շատ երիտասարդ հասակի մէջ կաթողիկոս եղած լինի։ Փառապետ սովորաբար կը կոչէ զինքը «երանելի մանուկն Յուսիկ», «ցանկալի մանուկն Յուսիկ»։ Երբ որ յորջորդում մի ամբողջ աշխարհի մի հոգեւոր գլխոյն համար Ներսէս ևս շատ երիտասարդ հասակի մէջ կ'ընդունի իւր բարձր աստիճանը։ Թէ ո՞րչափ յամառութեամբ պահուեցաւ այս ժառանգական յաջորդութեան իրաւունքն եկեղեցական պաշտամանց նկատմամբ, կը ցուցնէ մեզ Թ. Գրգոր մէջ պատահած դէպք մի, զոր կը պատմէ կիրակոս Գանձակեցի²։ Աղուանից աշխարհին եպիսկոպոսներն և վարդապետը՝ մանկահասակ սարկաւազ մի կը ներկայացնեն Ոմար ոտաթիկանին, իբր թիկնածու կամ ընտրելի կաթողիկոսական իշխանութեան։ «Նա շատ երիտասարդ է հասակաւ», կ'ըսէ ստիկանն, «դուք որ բուն յարմար տարիքը ունիք, ինչո՞ւ կաթողիկոս չէք լինիր»։ Նոյն կը պատասխանեն. «Որովհետեւ սա կաթողիկոսաց ցեղէն է և իրեն կը պատկանի այդ զահուն իրաւունքն»։ Ինչպէս յայտնի է, հին եկեղեցին շատ տեղեաց

Γρηγόριος δ Νόστος... καὶ Ὁτρίσιος δ τῆς ἐν Ἀρμενίᾳ Μεταλήτης τὴν πατριαρχίαν ἐκλήρωσεν· վարաւ զը հոյ՛ս զանեպ «non voras atque ordinarios patriarchas, sed extraordinarios legatos».

1. Հմմտ. v. Gutschmid, Kl. Schr. III S. 353. 2. Փառաւ. Գ. Թ. Ե. 122. և Ե. Գ. Ե. 198.

3. Յետագայ ժամանակները շատ սակաւ անգամ կը զարժանան զայս, օրինակ իմն, կը զանեմ Մ. Խորենացւոյ մէջ Երեմիայանոյցի (Գ. Ի. Գ. Խ. Գ. ԻԱ. Գ. ԻԲ). մի անգամ միայն Գահնայանոյցի (Գ. Ժ. 2) Հայոց կաթողիկոսին համար։ Նոյնպէս կը զանեմ Ա. զաթնազոսի մէջ Երեմիայան (A. Ե. 468, 474), Գրգորի (Ե. 498, 502), Ինչոյն երկու անգամ (Ե. 507, ընդհակառակն, Գահնայանոյցի մի անգամ միայն (Ե. 462) և Գահնայանոյցի միայն յԵ. 467. նոյնպէս Ս. Երեմիայան Գահնայանոյցի կը հոյ՛ս յԵ. 467 (մինչ յոյն ունի միայն ἐπισκοπος).

1. Փառաւ. Գ. Ե. Ե. 10.

2. Կիրակոս Գանձակեցի. Ե. Ե. 106, հրատարակութիւն Մոսկուայի յամին 1838.

մէջ ամուսնացեալ եպիսկոպոսներ ունէր¹։ Մակայն քահանայական բարձրագոյն իշխա-
նութեան ի հօրէ առ որդի ժառանգական
յաջորդութիւնը մինչև ի վեց սերունդ՝ միայն
Հայաստանի մէջ կը գտնենք։ Բայց այսու
չէ կարելի ժխտել թէ եղբր են նաև կու-
սակրօն կաթողիկոսք, ինչպէս վերոյիշեալ
Գրիգորիսն, և Լուսաւորչի որդին և յաջորդն
Արիստակէս։ Ըստ պատմութեան Ալաթեան
գեղոսի, վերջինս՝ իւր պաշտօնը ստանձնելէն
առաջ՝ Կապադովկիոյ անապատին մէջ ճգնա-
ւորի կեանք մ'անցուցեր էր, ինչպէս վերջը
կ'ընէին Միջագետաց հովիւք (ΒΟΪΧΟΙ)²։ Այն-
պիսի հին ժամանակաց մէջ բնաւ տարօրի-
նակ բան մի չէր ճգնաւորական կեանքն,
եթէ Ալաթեանգեղոս իւր ժամանակին յա-
տուէ և միակեցական հոգւոյն համեմատ ևս
ըրած լինէր այն նկարագիրը։

Յետապայ ժամանակաց մէջ, երբ Յունաց
օրինակին հետեւելով՝ սկսան կրօնաւորաց մի-
ջէն բնորել բարձրաստիճան եկեղեցական-
ները, և կուտութեան վրայ շատ բարձր գա-
ղափարներ կազմեցին, բացարձակապէս անկա-
րելի եղաւ այնուհետև ամուսնացեալ անձինք
կաթողիկոս դնել։ Ուստի եկեղեցական իշ-
խանք, կ'ամուսնանային այն ժամանակ իբր
լոկ աշխարհականք, և իրենց սերնդեան կամ
յաջորդութեան հոգը կարգադրելէն յետոյ՝
քահանայ կը ձեռնադրուէին։ Այս բանս
կրնանք հաստատել Յուսկան մասին, որ կա-
թողիկոս լինելէն առաջ կորուսեր էր իւր ա-
մուսինը³։ Սակայն ամենևին հաւանական
չերևիր, թէ վեց սերնդոց միջոց ևս մե-
ռած լինին կանայք՝ իրենց զրեթէ միշտ ե-
րիտասարդ ամուսիններուն քահանայական
աստիճան բնդունելէն յառաջ։ Բայց ապա-
գայ ժամանակն չի վարանեցաւ այս բանիս
ևս հնարք մի գտնել։ Զենոր Գլակայ⁴ պատ-

մութիւնն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ամուսնա-
կան կենաց մասին՝ կրնայ այս բանիս նա-
խատիւ օրինակ մի համարուիլ։ Սա՝ երկու
տասնամեայ հասակի մէջ՝ կ'ամուսնանայ
բարեպաշտ Դաւթի Մարիամ զստեր հետ,
և յետ երկու զաւակ ծնանելու՝ կ'ինն կու-
սանաց վաղէ⁵ մի կը մտնէ, իսկ այրն ա-
զատ կը լինի իւր ապագայ պաշտաման հա-
մար։ Փաւստոս տակաւին տեղեկութիւն չունի
ապագայ ժամանակի մէջ հնարուած այս հաւ-
տատութեանց մասին։ Վրթանէս ծերութեան
միջոց կ'ունենայ երկու զաւակ, յայտ է ապա-
թէ իբր եպիսկոպոս ևս ամուսնոյն հետ միա-
սին կ'ապրէր։ Այլ նոյն իսկ Փաւստոս, հա-
մեմատաբար մեր ամենէն աւելի յստակ աղ-
բիւրն, համամիտ կ'երևի տեսութեանց կամ
գաղափարներու Ներսիսի ժամանակին, որ
Քարդղի կեսարացոյց յիշոցուս աստիկ ազ-
գեցութիւն կրեր էր. իւր չափազանց սէրն և
համարումն նախկին հայրապետաց վրայ և
իրեն յատուկ տեսութիւնն որքազան աստի-
ճանի մասին, որք այնչափ փոխուեր էին ի-
րենց նախաժամանակէն, շատ տարօրինակ
հակասութեանց պատճառ կը լինի իրեն,
ինչպէս կը ցուցնէ ի մանաւորի Յուսկան
պատմութիւնն (Գ, Ե)։ Սա կը զղջայ ա-
մուսնանալուն վրայ, զոր պարզ թագաւորէն
բանադատուելուն համար յանձն առեր էր։
Միւս կողմանէ սակայն Աստուծոյ ազդեցու-
թեամբ զործեր էր, որպէս զի սուրբ հովի-
նբու սերունդ մի յառաջ գայր իրմէ։ Յետ
մի անգամ՝ մերձաւորութեան՝ կը զատուի
նա իւր ամուսնէն. այլ ոչ եթէ ամուսնու-
թիւնը իբր «աղտեղի ինչ» կը համարի։
Միով բանիւ, կ'երևի թէ պատմիչն դժուա-
րին իրաւախոսութեան մի մէջ է հին և նոր
ժամանակներու տեսութեանց մէջտեղ։ Շատ
կասկածելի կը թուի այն պարագայն, որով
թէ՝ վրթանէս և թէ իւր Յուսկի որդին եր-
կուորեակներ կը ծնանին։ Գրեթէ կը կար-
ծուի, թէ աւանդութիւնն կ'ուզէ ըստ կա-
րելոյն շատ կանուխ գնել վանական կենաց

1. Դեռ ԺԳ կանոնն Տուրի երկրորդ ժողովոյն (567)
շատ համարձակ կերպով կը խօսի եպիսկոպոսին կնոջ
վրայ, որպէս թէ ամենաբնական բան մի լինել։

2. Ստուգիկ Սղոմենոս (Ջ, 34) Կապադովկիոյ մա-
սին կը հաստատէ, թէ տեղւոյն խիստ կ'իմայնէ պատ-
հաստան անկարելի էր բնակել անապատին մէջ։

3. Փաւստ. Գ. Ե, էէ 11.

4. Ջ. Գլակ. էէ 22.

4. Ս. Գրիգոր գրեթէ 257ին ծնած լինելով, կարէ
է հնթապոսի թէ 250ին միջոցները Կապադովկիոյ մէջ
կուսանաց վանքեր կը գտնուէին (1)։

սկիզբը՝ նոյն իսկ ամուսնացեալ բարձրաս-
տիճան եկեղեցականաց համար: Ինչպէս կա-
թողիկոսը, այսպէս նաև բնականաբար միւս
եպիսկոպոսը ամուսնացեալք էին: Յովհաննէս
եպիսկոպոսն՝ Փառեն կաթողիկոսի որդին է՝
Եպիսկոպոսութեան ժառանգական յաջորդ-
ութիւնն ոչ միայն արտաին՝ այլ և իրական
գծով կրնայ լինել, ինչպէս պատմանցաւ
Խաղպ նկատմամբ, որ Բագրևանդայ և Ար-
շարունաց եպիսկոպոսն էր, և Ս. Ներսիսի
ընդհանուր տեղապահը: « Եւ ունէր նա եր-
կու զուստր, որոցմէ մին կնութեան տուաւ
Ասրիկ անունով մէկուն, որ իւր անբէն
վերջը՝ ինքը նստաւ Խաղպ աթոռը »:
Նոյնպէս Ե դարուն մէջ Սուրմակ կը յաջորդի
Պարսից թագաւորէն իբր շահական ժառան-
գութիւն ստանալ իրեն և իւր ցեղին համար
Ֆլուրենաց զաւառին եպիսկոպոսութիւնը, ու-
րուն եպիսկոպոսն էր ինքը՝:

Սոյն ժառանգական յաջորդութեան բնա-
կան հետեւանքն է որ, ինչպէս երբեմն Հրէից
քահանայապետներուն որդւոց պատահեցաւ,
այսպէս նաև կաթողիկոսաց որդւոց վրայ կը
սենսուէր յաճախ բոլորովին աշխարհական հոգի
մի, օտար ամենեւին եկեղեցական և կրօնաւո-
րական հոգի: Այսպիսի աշխարհասէր քա-
հանայորդւոց տիպարներ են Պապ և Աթա-
նագինէս, Յուսկան որդիքն. նոքա ասպետա-
կան աշխարհասէր և մանաւանդ թէ վայրագ
կեանք մի կը վարեն: Չուր տեղ բռնի և
եպիսկոպոսաց հաւանութեամբ սարկաւագ կը
ձեռնադրուին. նոքա, թէ և նոյն պահուն
բռնադատուած օւղի կու տան հարկին, այլ
իսկոյն կը թողուն իրենց եկեղեցական աս-
տիճանը և Յիրաւի սոքա երկուքը չարութեան
վերջին ծայրը հասած կը համարուին: Այլ
նոյն իսկ Ս. Ներսէս, Արշակ թագաւորին
փառաւոր սենեկապետներէն մին, բացէ ի
բաց կը մերժէ յանձն առնուլ եկեղեցական

ամենաբարձր աստիճանը, երբ բոլոր ժողովն
կ'ազդակէ յանկարծակի. « Պէտք է Ներ-
սէս լինի մեր հովին. իրմէ զուրս ոչ ոք
պիտի լինի մեր հովիւր, և ուրիշ ոչ ոք
պիտի նստի այս աթոռին վրայ »: Ան-
գուս տեղ կ'ամրաստանէ նա ինքզինքը՝ իբր
թէ մեծամեծ մեղքեր և ոճիրներ գործած
լինի: Այս բանիս վրայ թագաւորն և բոլոր
բազմութիւնն սաստիկ կը ծիծաղին: Յայտնի
է թէ շատ զուարթ ահաարան մ'եղած է
այն բովանդակ զիպուածն: Ինքն իսկ թա-
գաւորն կը խլէ նորա ձեռքէն պոզուտով
արքունական սուսերը հանդերձ ոսկեայ պա-
տենիւ, և ականակուռ և աղամանգազարդ
զօտին, որ սենեկապետութեան պատուա-
նշանն էր. և արտասուելից բազմութեան առ-
ջն կը կտրուին նորա զանգրագեղ երկայն
մաղերը, և ծերունի եպիսկոպոսն Փաւստոս
կը ձեռնալքէ զնա սարկաւագ: Այս դէպ-
քերս լոյս կը սփռեն նաև, ինչպէս կ'երևի
ինձ, այն տարօրինակ պարագային վրայ, որ
ոչ եթէ երեց որդին՝ այլ կրտսերն Արիս-
տակէս հետեւեցաւ եկեղեցւոյ իրաւագործն քա-
հանայական կոչմամբ: Այլ թերևս պիտի ա-
ռարկէ ոք, թէ վերջանէս տակաւին քահա-
նայ չէր եղած. — վերջիշեալ տմարդի եղա-
նակն, որով կը բռնազատուէին ձեռնադրուիլ
քահանայից որդիքն, կը ցուցնէ թէ պէտք
եղած միջոց կը վերցուէր այդ արգելը, ինչ-
պէս ի Բիւզանդիոն՝ այսպէս նաև Հայաս-
տանի մէջ: Անշուշտ վերջանեալ ևս ի ոկը-
բան չուներ յօժարութիւն քահանայական
աստիճանին, ինչպէս չունէին Աթմանագինէս
և Ներսէս: Հայրապետական ցեղին այս աշ-
խարհական ընթացքն խորհրդածութեան նիւթ
կու տայ, զոր թերևս պիտի կարենանք բա-
ցատրել՝ երբ յաջորդիք գտնել կաթողիկոսին
ընտանեաց ստոյգ ծագումը:

Շարայայրեյի

1. Փառաւ. Ե. Ը. էջ 284.

2. Փառաւ. Ե. ԺԲ, էջ 111. « Եւ էին նորա (Խա-
ղպ, երկու զուստր, և ետ զմին Արկոյ ուսմն կին.
զմին անբոյն իւր նա կալաւ զաթոռն Խաղպ »:

3. Ս. Իորեն. Գ. 44:

1. Փառաւ. Գ. Գ, էջ 70. « Ներսէս լիքի մեր հա-
վի. Ոչ ոք լիքի մեր հովիւ բայց ի դմանէ, և ոչ ոք
նստի այլ յայնմ աթոռ՝ բայց զա »:

2. Բնականաբար պատմին այս բանիս մէջ սրբոյն
մեծ խոնարհութիւնը միայն կը տեսնէ: